

BÍRÓ Béla DÓZSA GYÖRGY MITIKUS JELENLÉTE

Romsics Ignác Temesváron tartott *Haramia és/vagy népvezér* című előadásában rámutatott: a Dózsa-motívumot újabban főleg a szélsőjobb és a szélsőbal használja. Mégis, Dózsa alakja a mindenkori demokratikus törekvések mitikus jelképe.

aktív folyamat

Ernst Cassirer *A szimbolikus formák filozófiája* című művében írja, hogy a nyelv az *érzéki benyomások objektivációja*, a mítosz viszont az *érzelmek objektivációja*. A mítosz alapvető funkciója az archaikus korokban – és lényegében ma is –, hogy a társadalmi rítusok és a kultikus cselekvések eseménysorait értelmezze, és a közösségi érzések képi megjelenítésével lehetővé tegye a közösségek megújítását, megmentését vagy megteremtését. Így nem meglepő, hogy a mítosz a megváltozott körülmények között is folyamatosan jelen van a kultúrában. Cassirer ezért a mítoszt az „érzület egységének”, vagy még konkrétabban „képpé formált érzelemnek” nevezi. A mítosz képei nyersekek, groteszkek, fantasztikusak. Ezért a civilizálatlan emberek is könnyen megértik, hogy a természet és saját életük összefüggését kínálják. A mítoszban a korábban homályos és értelmezhetetlen jelenségek alakot öltenek, s a passzív állapot egyszerre aktív folyamattá alakul át. A kozmikus rend képeinek megteremtésével a mítosz mindenekelőtt félelmeinktől szabadíthat meg. A halálfélelemtől is. A halál-mítoszok a civilizáció legalacsonyabb és legmagasabb lépcsőfokain is a kultúra szerves részei. Világossá teszik, hogy az emberi szabadság egyetlen tényleges útja, a halálfélelem száműzése az emberi szellemből. A mítoszban minden aktív folyamat. A kozmikus rend képei pedig megszabadítanak a félelmeiktől – a halálfélelemtől is. A halál-mítoszok a civilizáció különböző szintjein formálódnak. Világossá teszik, hogy szabadság csak akkor lehetséges, ha száműzzük a halálfélelmet. „Aki megtanult meghalni – idézi Cassirer Montaigne-t –, elfelejtheti, mit jelent szolgátságban élni. A meghalni-tudás megszabadít bennünket minden alávetettségtől és kényszertől.” Ezt a montaigne-i tételt példázza – emberfeletti módon – a Dózsa-mítosz emblematikus jelenetében a tüzes trón.

kétségbeesett eszközök

Cassirer megmutatja, hogy a mítoszok negatív szerepet is játszhatnak a történelemben. Kétségbeesett körülmények között – írja – az emberek kétségbeesett eszközökhöz folyamodnak. A 20. század elejének és közepének politikai mítoszai jobbra ilyen kétségbeesett eszközök. Amikor az embert az ész cserbenhagyja, *ultima ratió*vá a csodálatos és a misztikus válik. A mítosz démoni erői a fasizmus és kommunizmus társadalmi rítusaiban és ezek mitikus interpretációiban térnek vissza. Erre a tényre alapozva a mítosz sokak számára érdektelen vagy pusztán negatív jelenség, a manipuláció és a megtévesztés alakzata. Mindez a Dózsa-mítoszból is ismerős. De külön-külön mindegyik túlságosan mély és átfogó ahhoz, hogy valamelyiknél megrekedjen.

metanyelv

A modern mítoszok szerkezetének mélyebb megértéséhez Roland Barthes segíthet. Felfogásában a mítosz egy másodlagos szemiotikai rendszer része. Ami az első szemiotikai rendszerben (a nyelvben) jel (azaz a jelölő és a jelölt egysége), az a másodlagos szemiotikai rendszerben (a mítoszban) jelölőként jelenik meg. Vagyis a mítosz az elsődleges – vagy tárgynyelvhez – viszonyítva metanyelvként funkcionál. A mítosz harmadik terminusa, mely a nyelvben – a jelölő és a jelölt egységeként – a jelnek felel meg, maga a jelentés. A mítosz esetében a jelentő és a jelentett nem jelet alkot, mint a nyelvben, hanem magát a konkrét dolgot teszi jelenvalóvá.

Nagy Gábor: Jópásztorok

alibi

Barthes a mítosz olvasásának három válfaját különbözteti meg. A szó szerinti olvasást, amikor a konkrét történet vagy kép szimbolikus jelentést nyer. A mítosz megteremtője ekkor egy fogalomból indul ki, ahhoz keres és talál formát. A Dózsa-mítoszban ez a szimbolikus fázis a megégetés – elrettentésül tüzes trónon. Második esetben az olvasó különbséget tesz a forma és az értelem (a fogalom) közt, s arra a változtatásra („torzításra”) összpontosítja a figyelmét, melyet a forma az értelmen végrehajt. Ez a megközelítés a mítosz jelentését lerombolja: a mítoszt megtévesztésként leplezi le. A mítosz alibi lesz. Dózsa esetében ez a szimbolikus aktus mögöttes szándékának, a nemesi felsőbbrendűség tételezésének a leleplezése-lelepleződése.

egyenjogság

A harmadik olvasási módban a befogadó az értelmet és a formát szerves egységben érzékeli és a mítoszt kétértelmű jelentésként fogja fel, a mitikus eljárásra reagál, a mítosz olvasójává válik. Ebben az olvasatban a mítosz tárgya nem példa, és nem is szimbólum többé, még kevésbé megtévesztés, hanem a tárgy által sugallt fogalomnak, a parasztság emberi-intellektuális egyenjogságának *megjelenése*.

„Az első két beállítódás statikus és analitikus – írja Barthes –. Mindkettő megzavarja a mitikus jelentést. Vagy azzal, hogy szándékát nyilvánvalóvá teszi, vagy azzal, hogy leleplezi. Az első cinikus, a második demisztifikáló eljárás. A harmadik viszont dinamikus. A befogadó a mítoszt önnön szerkezetének megfelelően használja, igaz és ugyanakkor irreális történetként értelmezi.”

átalakít

Az első két alternatíva Barthes szerint hamis. A mítosz ugyanis nem rejt el semmit és nem tesz semmit közszemlére. A mítosz deformál, átalakít. Nem hazugság és nem beismerés. Azzal, hogy egy intencionális fogalmat nyelvileg következetesen megvalósít, a mítosz valóban árulásra kényszerül, hiszen a nyelv tényleg felszámolja a fogalmat, ha elrejt, leleplezi vagy kimondja. Az elkendőzés és a megsemmisítés alternatíváiból a mítoszi értelmezés úgy talál kiutat, hogy a fogalmat „természetessé”, magától értetődővé teszi. Tulajdonképpen alapelve a történelem természeté alakítása. A mítoszt nem mint szimbólumot, hanem mint megalapozást olvassuk: a mítosz *mértéktelenül* megalapozott narratíva.

összefonódik

De hogy a Dózsa-mítosz lényegét mélyebben feltárhassuk, különbséget kell tennünk a szakrális és a politikai mítoszok között, hogy aztán bizonyíthassuk: a kettő a Dózsa- mítoszban gyakran összefonódik. Manapság a politikai mítoszokat hajlamosak vagyunk a manipulációval azonosítani, gondolván, hogy a politika kizárólag a racionalitás terrénuma. De számos modern teoretikus bizonyítja, hogy értelmes és a társadalom önszerveződésében pozitív szerepet játszó politikai mítosz nélkül a társadalmi rendszer sem maradhat fenn.

gyaníthatjuk

A Dózsa-mítosz mindig is magán viselte a politikai jelleget. Dózsa alakja a kezdetektől a társadalmi egyenjogúságért és szabadságért vívott küzdelem szimbóluma. Az elvek ugyanis, amelyeket Dózsa nagy hatású beszédeiben kifejt, a korabeli szellemi irányzatok élvonalába tartoznak, s persze jobbra latin humanisták antik forrásokra visszavezethető szövegeiben maradtak fenn. Gyaníthatjuk ugyanakkor, hogy a szerzők olyasmiket is hősük szájába adnak, amiket az nem, vagy nem pontosan úgy mondott el.

kérdéses

Ez már az első verses dokumentumra, Taurinus István latin nyelvű *Stauromachiájára* is jellemző. A szöveg alig 4 évvel a parasztháború bukása után íródott (az 1519-es kötet ajánlását Taurinus 1519 januárjára datálta), s részletesen nyomon követi az előzményeket, a háború lefolyását és végkifejletét. Dózsa beszédeit is rekonstruálja, bár – amint azt a kutatás meggyőzően feltárta – ezeknek a beszédeknek a hitelessége meglehetősen kérdéses. Az eposz főúri közönséget szólít meg, Bakócz Tamás és Zápolya környezetét dicsőíti. Dózsa beszédei is ebbe kontextusba illeszkednek – az egész erősen Dózsa- és paraszttellenes.

megvetően nyilatkozik

Az eposz újrafelfedezésének időszakában, a reformkor elején a célközönség alapvetően megváltozik, a jobbra polgári vagy – a nemesség történelmi szerepét eltérően megítélő – nemesi olvasó Dózsa szavaiból egészen mást olvas ki, mint amit Taurinus mondani akart. Az ironikus utalások vagy retorikai fogások ellentétes jelentésűekké alakulnak. Taurinus Dózsáról mindig megvetően nyilatkozik, szőszegőnek, pénzéhesnek, erőszakosnak, kétszínűnek, karrieristának ábrázolja. Az önnön kiválasztottságának és erkölcsi magasabbrendűségének hitében élő nemesi olvasó szemében még Dózsa méltósággal viselt, a szerző szerint maradéktalanul kiérdemelt megkínzása és mártírhalála is a győzelmes nemesek (sikerességként felfogott) „erkölcsi” nagyságát példázza.

Nagy Gábor: Mezei jelenet

A modern kori olvasó azonban, főként, ha csupán az eposz célzatosan válogatott részeit ismeri, úgy érezheti, hogy a

történeti tények és a méltányosság követelménye még a mélységesen elfogult költőt is arra kényszerítették, hogy fejet hajtson Dózsa emberi nagysága előtt.

Dózsa megégetésének naturalista szenvtelenséggel ábrázolt jelenete a mai olvasó számára szadistán ironikus.

*Bármi halált adtok, ti egek: legyen az, mit akartok;
állhatatos szívvel, bátran fogadom, mert istenek ellen
nem tehetünk semmit [...]
Tűröm, amit hoz a sors. Úgyis nagyokat cselekedtem:
ím, Magyarországnak főrendeit én megaláztam.
A haza zsarnokait pusztítottam gyökerestül.
Ésszel, erővel ugyan ki haladt meg e pór viadalban?
Érdemet, ennyi sokat mint én, más senki se szerzett [...]
nem merül így többé feledésbe, hogy éltem. [...]*

*Hát meghalok, ámde a sorsom
és a szerencsét nem siratom – csak a százfejű bajra
hullatom átkomat én. Mert gazdagság meg a pompa
gyilkolnak meg most, ez a bús, az igaztalan élet;
ez romlasztott rútot, mifölnék kerekedve.
Meghalok, és nékem nem kellene újra az élet.
Búcsúzó, te világ – isten veletek diadalmak! –*

*Így szólott. Azután sok vér áztatta ruháját
hóhér tépi le és égő botot ad a kezébe
és tüzesült koronát helyezett le királyi fejére;
így ékíti fel és így kente fel őt fejedelmül [...]*

*Tört koponyájának bőven buggyant ki a nedve,
ontja ki agyvelejét füle, szája s az orrüregén át. [...]
s förtelmes folyadék mázolta be végig az arcát.*

*Nádpálcával vert szolgálai körötte csapatban
vad táncot jártak s királyukat egyre kacagták.
Zápolya int, mire most vont pallossal fenyegették
őket, ezért rágják, megtépik a puszta fogukkal
nyomban a megroncsolt tagokat s úgy nyeldesik és a
Székely testéből jóllaknak, a vérit is isszák,
úgy falják be husát hitvány szolgálai uruknak.*

A Taurinus-szöveg alapján rögzült Dózsa-motívum a modern olvasó számára az első programszerű performansz is. A performansz lényege ugyanis éppen az, hogy nem megjelenít valamely korábbi valóságot, hanem valóságot teremt. A performansz az expresszivitás ellentéte. A performansz előadója nem kifejezi, ami a testében zajlik, hanem kényszeríti a nézőt, hogy átélje azt.

megtagadta kíznóitól

Egy félelemtől remegő, kegyelemért könyörgő, majd a fájdalomtól vonagló és ordító Dózsa György korántsem válhatta volna ki a jelenlévőkből és a történetét felidéző utódokból azt a döbbenetet, amelyet a néma Dózsa György. A korabeli néző és a későbbi olvasó azért érzi – saját testében – Dózsa György rettenetes fájdalmát, mert Dózsa megtagadta kíznóitól és mártíriumának kései felidézőitől ennek a fájdalomnak a látványát. A tüzes trón és az életéért esdeklő ember kontrasztja helyett – a színjáték megrendezőinek szándékai ellenére – Dózsa méltónak bizonyul a gúnyként eltervezett koronázásra. Dózsa a mártírumban minden földi királynál megszenteltebbé válik, szinte megistenül. S mert fájdalma önnön testünkben válik *jelenvalóvá*, az emberi méltóság kitörülhetetlen élményünk lesz. A szó szoros értelmében vett mítosszá válik.

Főként, ha Taurinus szövegét a Johann Sommertól származó – 1580-ban kiadott – verses história passzusával is kiegészítjük: *Mit kieszelt embertelenül, leleménnyel a bosszú, /Azt a bakó keze mind üzte e férfiakon. / Nagy*

ekevasból súlyos vaskoronát kalapáltak, / S megpörkölte piros érce a Dózsa fejét. / Minden testrészen bő vér bugyogott az erekből, / S itta az alvadt vért néma paraszti ajak. / Györgynek a roppant gyötrelmek közepette se mondott / Jajszót szája, s a szem szárazon állta a kint, / És csak azért esdeklett, hogy testvére kegyelmet / Kapjon; bűnöket az nem követett sosem el.

perzselődő teste

A performativitás elmélete a jelenlét három értelmezését különbözteti meg. A gyenge értelmezés a színész színpadi jelenlétére vonatkozik. Az erős értelmezés: a színész tér fölötti uralmát és az önmagára koncentrált figyelmet jelenti. Radikális értelmezésben: a színész teste a szellem megnyilvánulási formájává alakul, a szellem nemcsak a testben jelenik meg, nem is létezhet a testen kívül, s a nézőt mágikus energiával sugározza be. Dózsa György tüzes trónon perzselődő teste mindhárom értelmezést sűríti. Végső aspektusában magával az emberi szellemmel válik azonossá. Ez a mártírium hosszú évszázadok után is mélyen megrázza, és a keresztény vértanúknak kijáró bámulattal tölti el az emlékezőt. A történeti-politikai aspektust a költészetben is gyakorta színezik át misztikus motívumok. Dózsát sokan messiásként látják és láttatják.

szinte feledésbe merül

A 19. és a 20. század költői újra és újra, szinte kényszeresen térnek vissza a rettenet képeihez. A mágikus energiát politikai tartalommal egészítik ki. Először Kazinczy Ferencnél jelenik meg a történet modern értelemben vett politikai motívumként. Bogáti Fazekas Miklós 1577-ben írt krónikás éneke, *Az alföldi hadakról László király idejében* című és Kölcsey Ferenc 1823-as *Zsarnok* című verse közt közel 250 esztendő telik el. Ezalatt a Dózsa-motívum szinte feledésbe merül. A témát a 18. századi polgári forradalmak teszik ismét aktuálissá. Az egyenlőség, testvériség, szabadság Dózsa által is hangoztatott eszméi, amelyek Taurinusnál még ironikus idézőjelbe kerültek, a magyar reformkorban a zömmel nemesi származású magyar értelmiség jelentős hányada is követendő értéknek tekintette.

Nagy Gábor: Tiszagáti történet

A reformkori gondolat Petőfinél radikalizálódik. *A nép nevében* végén megismételt nyitó szakasz a Dózsa-korabeli ábrázolások naturalizmusát a modern politikai szimbolika elemeivel vegyíti. A tüzes trón egyértelmű mitikus jelkép, a mártírhálál pedig apoteózis. S maga a tűz is mitikus, mert maga az eszme jelenik meg benne.

*Nem hallottátok Dózsa György hírét?
Izzó vastrónon őt elégetétek,
De szellemét a tűz nem égeté meg,
Mert az maga tűz... úgy vigyázzatok:
Ismét pusztíthat e láng rajtatok!*

A Dózsa-motívum aztán Ady költészetében válik a magyar történelem egészére érvényes (a magyar államiság kezdeteitől a kuruc szabadságharcig és 1848-ig az antifeudális küzdelmek összes emblematisz mozzanatát felölelő) politikai mitológiává. A kiegyezéssel konszolidált magyar konzervativizmus ellenében szól Ady önidentifikációja:

*Dózsa György unokája vagyok én,
Népért síró, bús, bocskoros nemes.
Hé, nagyurak, jó lesz tán szóba állni
Kaszás népemmel, mert a Nyár heves.*

Az első világháború közeledtével a mítosz egyre kétségbeesettebb és kilátástalanabb. Az *Ülj törvényt, Werbőczy*, az *Egyszer volt csak*, a *Még egyszer jönne* című versekben a szarkazmus uralkodó.

A két világháború közti, úgynevezett népi irodalom, illetve a munkásmozgalmi költészet már ezt a Petőfi és Ady teremtette Dózsa-képet variálja. Dózsa végképp a forradalom, az ország modernizálására törekvők mitikus képviselője.

József Attila látásmódja más. *A Dunánál*-ban a partikularitásokat is összekötő „egyetemesség” mitikus:

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben...*

A korszerűbb – a politikai jelszavakat meghaladó – mitológia azonban máig nem vált valósággá, azaz barthes-i értelemben vett jelenlétté.

kulturális mártírium

A második világháború utáni termés heterogén. A Dózsa-kultuszt a hagyományos magyar parasztság módszeres szétverése hitelteleníti. Számomra az egyik legfontosabb mű Székely János *Dózsa* poémája. A költő öt nagy jelenetben és két intermezzóban ábrázolja Dózsa dilemmáit, önmagával és ellenlábasaival folytatott vitáit. *A trón* című utolsó részben Dózsa már-már taurinusi „szenvtelenséggel” nézi végig és „kommentálja” saját megkínzását. Mivel a mítoszt a román politika is átvette, sőt kisajátította, Székelynek lehetősége nyílt, hogy a romániai magyarság Ceaușescu alatti kulturális mártíriumát hozza mitikus közelségbe, s *jelenvalóvá* tegye.

Nagy Gábor: Vörös iszap

A történészek adatai eddig is megkérdőjelezték, ki volt valójában Dózsa György. Ismert, hogy 1507 tavaszán a medgyesi vásárból hazatérő szász polgárokat útonállókat támadták meg, elvették vagyonkájukat, egyet közülük meg is öltek. Az egyik haramiát név szerint említi az okirat: Székely Dózsa György.

De ez a tény sem változtat a mitikus történet értékén. A tüzes trón képe – kérdésesnek bizonyult történeti hitelességétől és politikai töltetétől függetlenül is – testbe hasítóan *jelenváló*.